

ATLAS MIASTA ŁODZI

Plansza LVI: Rejestr zabytków i strefy ochrony konserwatorskiej na terenie Łodzi

Maciej Kronenberg

Zgodnie z Ustawą o Ochronie Zabytków (z dn. 23 lipca 2003 r., Dz. U. z dnia 17 września 2003 r.) wyróżnić można 4 formy ochrony zabytków: wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Na terenie Łodzi obowiązuje rejestr zabytków składający się z rejestru zabytków nieruchomości (zwany dalej Rejestrem), rejestru zabytków ruchomych oraz rejestru stanowisk archeologicznych (dane dotyczące przestrzennego rozmieszczenia obiektów z rejestrów zabytków ruchomych i stanowisk archeologicznych nie są udostępniane). Ogólny plan zagospodarowania przestrzennego dla Łodzi ustalający ochronę w postaci stref ochrony konserwatorskiej (zwanych dalej Strefami) przestał obowiązywać w 2003 r. Od tego czasu w mieście powstają jedynie miejscowe plany zagospodarowania, zgodnie z którymi (stan na 10 października 2007 r. – informacja uzyskana w Urzędzie Ochrony Zabytków przy Urzędzie Miasta Łodzi) obowiązują tylko trzy Strefy (Uchwała Rady Miasta Łodzi Nr LI/922/05 z 22 czerwca 2005 r.) na terenie Lasu Łagiewnickiego i jego otuliny. Równolegle Łódź posiada Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy (zwane dalej Studium), przyjęte w 2002 r., w którym Strefy również zostały wyróżnione. Należy przy tym zaznaczyć że Urząd Miasta Łodzi przygotowuje nowe Studium, które ma być gotowe w 2008 r. Przyjęcie nowego Studium oznaczać może korektę Stref.

W Studium (zgodnie z Ustawą o Ochronie Zabytków) uwzględnia się ochronę parków kulturowych, zabytków znajdujących się w Rejestrze oraz objętych gminną ewidencją zabytków (zwaną dalej Ewidencją). W niniejszej Planyszy Ewidencja, która w Łodzi również jest prowadzona, została uwzględniona razem z Rejestrem i Strefami.

Do prezentacji obiektów prawnie chronionych i Stref w Łodzi oraz ukazania dynamiki ich rozwoju plansza została podzielona na dwie części. W pierwszej zaprezentowany został Rejestr (stan na 1970, 1980, 1990 r., mapa 1, 2 i 3) oraz Rejestr wraz ze Strefami (stan na 2007 r., mapa nr 4), w drugiej natomiast Ewidencja w obrębie całego miasta (stan na 2007 r., mapa nr 5) oraz centrum (stan na 2007 r., mapa 6). Część poświęcona Rejestrowi prezentuje kolejne fazy rozwoju łódzkiego rejestru zabytków. Przedstawiony podział ma na celu zilustrowanie zmian w nastawieniu do obiektów zabytkowych. Najważniejszy dla Łodzi jest oczywiście moment przełomowy kiedy za ciekawe i godne ochrony uznane zostały obiekty z przełomu XIX i XX w., w tym także obiekty fabryczne.

W przypadku kilku wpisów tego samego obiektu w kolejnych latach (co dotyczy ok. 30 obiektów) uwzględniany był jedynie pierwszy z nich. Jeśli osobne wpisy dotyczyły kilku obiektów na tej samej dzialce (np. kościoł i dzwonnica, kilka obiektów przemysłowych wchodzących w skład jednego przedsiębiorstwa, rezydencja i towarzyszący jej ogród i budynki gospodarcze), były one łączone i traktowane jako jeden. Nie dotyczy to wpisów obiektów różnego typu, np. obiekt przemysłowy i rezydencja na jednej działce – w takich przypadkach obydwą obiekty oznaczane były oddzielnymi sygnaturami. W podziale na typy obiektów (rezydencje, domy mieszkalne, obiekty użyteczności publicznej, obiekty przemysłowe, zespoły urbanistyczne, parki i cmentarze oraz stanowiska archeologiczne) brane było pod uwagę pierwotne przeznaczenie obiektu (np. jeżeli dawna fabryka pełni obecnie funkcję centrum handlowego, czyli obiektu użyteczności publicznej, to i tak w zestawieniu traktowana jest jako fabryka).

W przypadku wpisów budynków w Rejestrze i Ewidencji często nie jest sprecyzowane której części obiektu dotyczy wpis (zwłaszcza w przypadku starszych wpisów). Dlatego w celu ujednoclenia na Planszy wpis tożsamy jest z oznaczeniem punktowym przypisanym do punktu adresowego. Mając na względzie zachowanie czytelności Planszy zrezygnowano również z powierzchniowego przedstawiania innych obiektów, jak cmentarze, parki, czy osiedla.

Mapa 1. Rejestr zabytków na terenie Łodzi. Stan w roku 1970.

Pierwsze obiekty z terenu Łodzi oraz Mieszek (które znalazły się w granicach Łodzi w 1988 r.), pojawiły się w Rejestrze w 1946 r. Są to kościoły w Milieskach i Łagiewnikach pochodzące z XVII i XVIII w. – jedne z najstarszych obiektów na terenie miasta. Trzecim obiektem wpisanym w tym samym roku był Park Ludowy. Z pewnością nie było to spowodowane jego zabytkowym charakterem – park został założony w okresie międzywojennym. Prawdopodobnie chodziło o podkreślenie faktu, że na terenie Parku znajdował się rezerwat przyrody „Polesie Konstantynowskie”, założony już w 1930 r.

Do 1970 r. w Rejestrze umieszczone zostały 24 obiekty. Wśród nich znalazło się 8 rezydencji, 7 obiektów użyteczności publicznej, 6 domów mieszkalnych (domy oraz kamienice), a ponadto 2 obiekty fabryczne (dawna fabryka L. Geyera użytkowana przez Centralne Muzeum Włókiennictwa oraz brama fabryczna do dawnych zakładów L. Grohmana, tzw. „Beczki Grohmanowskie”) i 1 park – Park Ludowy (ob. im. J. Piłsudskiego). Wpisy w okresie do 1970 r. były nieliczne i dotyczyły obiektów najstarszych i najważniejszych dla Łodzi (m.in. ratusz, najważniejsze pałace fabrykanckie, dawny hitlerowski obóz więzienny na Radogoszczu, dom w którym spędził dzieciństwo poeta Julian Tuwim). Dlatego okres ten można określić jako „pionierski” dla funkcjonowania Rejestru w Łodzi.

W latach 60. w Rejestrze zaczęły się pojawiać obiekty z przełomu XIX i XX w. (eklektyczne i secesyjne). Była to wyraźna zmiana w podejściu do zabytków – wcześniej w Polsce za zabytki uznawano jedynie obiekty wybudowane do połowy XIX w. Kolejna zmiana to wpis obiektów przemysłowych – łódzkie wpisy z lat 60. były o kilkanaście lat wcześniejsze od podobnych w innych miastach.

Rozmieszczenie wpisanych obiektów w przestrzeni miasta wskazuje na bardzo dużą koncentrację w centrum (aż 13 obiektów znajdowało się na ulicy Piotrkowskiej bądź w odległości do 1 przeczny od tej ulicy). Oddaje to rangę Piotrkowskiej jako „serca” miasta. Pozostałe obiekty zlokalizowane były na terenie wszystkich dzielnic. Widoczna jest jednak koncentracja w obrębie miasta XIX-wiecznego – aż 19 obiektów (z 24) znalazło się w granicach istniejących do 1906 r.

Mapa 2. Rejestr zabytków na terenie Łodzi. Stan w roku 1980.

Lata 70. XX w. to okres przełomowy dla Rejestru w Łodzi. Wpisanych wówczas zostało 114 obiektów (połowa wszystkich wpisów z całego okresu funkcjonowania Rejestru), stąd okres ten można określić jako okres „gwałtownego rozwoju”. Możliwe jest jeszcze dokładniejsze wskazanie przełomowego momentu – był to 1971 r., gdy w Rejestrze znalazło się aż 96 wpisów. Doceniona wówczas została tak typowa dla miasta architektura przełomu XIX i XX wieku, również przemysłowa.

Spośród 114 wpisów z omawianego okresu 40 dotyczyło obiektów użyteczności publicznej, 32 – domów mieszkalnych, 25 – rezydencji, 7 – obiektów przemysłowych, 6 – zespołów

urbanistycznych i 4 – cmentarzy. Poza zmianami ilościowymi dokonały się istotne zmiany jakościowe: wśród wpisów pojawiły się zespoły urbanistyczne; zwiększyła się ilość fabryk; w Rejestrze znalazły się obiekty sakralne innych wyznań niż katolickie (kościół ewangelickie, cerkwie, także cmentarze). W tym okresie w Rejestrze masowo umieszczane były obiekty eklektyczne i secesyjne z przełomu XIX i XX w. Uznanie zaczęły zdobywać także wybrane obiekty modernistyczne z okresu międzywojennego – dotyczyło to tylko obiektów użyteczności publicznej. Wśród zespołów urbanistycznych znalazły się zarówno założenia XIX-wieczne (ulica Piotrkowska, ulica Moniuszki, Plac Wolności), jak również osiedla mieszkaniowe z okresu międzywojennego (os. Montvillla-Mireckiego oraz os. Lokatorska). Na podkreślenie zasługuje fakt, że w Rejestrze znalazł się także zespół zabudowy fabryczno-mieszkalnej „Księży Młyn” obejmujący zarówno zabudowania fabryczne, jak również rezydencje fabrykanta i domy mieszkalne dla robotników. Wpis ten miał miejsce w 1971 r. Spośród największych polskich miast był to pierwszy wpis obejmujący dawne osiedle robotnicze (kolejne miały miejsce w 1978 r. w Katowicach i dotyczyły osiedli Nikiszowiec i Giszowiec).

Podobnie jak w przypadku okresu do 1970 r., tutaj również dominują wpisy z centrum miasta: aż 62 zlokalizowanych było na ulicy Piotrkowskiej bądź w odległości do 1 przeczny od niej, 108 wpisów (spośród 114) dotyczyło obiektów zlokalizowanych w granicach miasta do 1906 r.

Mapa 3. Rejestr zabytków na terenie Łodzi. Stan w roku 1990.

Lata 80. XX w. to okres „przejęciowy” dla łódzkiego Rejestru. W latach 1981–1990 dokonano zaledwie 27 wpisów, z czego 16 dotyczyło rezydencji, 4 – parków, 4 – obiektów użyteczności publicznej, 2 – domów mieszkalnych i 1 – fabryki. Okres ten można nazwać „przejęciowym” z uwagi na stosunkowo małą liczbę wpisów jak również praktycznie brak wpisów o nowym charakterze (np. reprezentujących nowe prądy w architekturze). Jedynym wyjątkiem są parki, których 5 znalazło się w rejestrze w latach 1983–1984. Pomijając Park Ludowy, były to pierwsze obiekty tego typu wpisane do łódzkiego Rejestru. W porównaniu z pozostałymi największymi miastami, obiekty przyrodnicze zostały w Łodzi docenione o dekadę później (w innych miastach parki były wpisywane do Rejestru już w latach 70.).

W latach 80. wśród wpisywanych obiektów zdecydowanie dominowały rezydencje. O ile w poprzednich latach wpisy obiektów tego typu dotyczyły głównie dużych założeń pałacowo-parkowych należących w przeszłości do najważniejszych rodzin fabrykanckich, o tyle w latach 80. uznanie znalazły obiekty znacznie skromniejsze, willowe.

Podobnie jak w przypadku poprzednich okresów również w tym widoczna jest przestrzenna koncentracja wpisywanych obiektów w centrum miasta: 9 na ulicy Piotrkowskiej i w odległości do 1 przeczny od tej ulicy i aż 24 (na 27) w granicach miasta do 1906 r.

Mapa 4. Rejestr zabytków i strefy ochrony konserwatorskiej na terenie Łodzi.

Stan w roku 2007

Rejestr: Ostatni etap w rozwoju łódzkiego Rejestru obejmuje lata 1991–2007. Pojawiło się w nim 59 obiektów, w tym 28 domów mieszkalnych, 11 obiektów użyteczności publicznej, 10 rezydencji, 6 fabryk i 4 parki. Okres ten określić można jako okres „wypełniania luk”. Większość wpisów dotyczyła obiektów z przełomu XIX i XX w. i była uzupełnieniem wpisów nanoszonych wcześniej.

Wpisy dotyczyły wszystkich kategorii (poza założeniami urbanistycznymi), przy czym zdecydowanie dominowały ilościowo domy mieszkalne. Można stwierdzić, że w ostatnich latach doceniony został zabytek, jakim jest kamienica wielkomejska z przełomu XIX i XX w.

Pod względem przestrzennej koncentracji ten okres przypominał poprzednie – ponownie koncentracja w centrum miasta była bardzo wysoka. 26 obiektów znajduje się przy ulicy Piotrkowskiej i w odległości do 1 przeczny od niej, a zaledwie 2 wpisy pochodziły spoza obszaru miasta XIX-wiecznego (w granicach do 1906 r.).

Podsumowując, obecnie (stan na 17.08.2007) w Rejestrze znajdują się 224 obiekty: 67 domów mieszkalnych, 62 obiekty użyteczności publicznej, 59 rezydencji, 17 obiektów przemysłowych, 9 parków, 4 cmentarze oraz 6 zespołów urbanistycznych. Zdecydowanie dominują pierwsze trzy grupy obiektów, stanowiące łącznie ponad 85% ogółu wpisów.

Podobnie znakomita większość wpisanych obiektów pochodzi z II połowy XIX i początku XX w. (do I wojny światowej) – 189 obiektów (84% ogółu). Jest to konsekwencją faktu, że Łódź najdynamiczniej rozwijała się właśnie w tym czasie. Sprzed tego okresu zachowały się bardzo nieliczne budynki na terenie miasta (zresztą praktycznie wszystkie posiadają wpis do Rejestru). Późniejsze budowle bardzo rzadko umieszczane były w rejestrze – dotyczy to zaledwie kilku gmachów użyteczności publicznej i jednego parku z okresu międzywojennego, a także gmachu Teatru Wielkiego, ukończonego w latach 60. XX w.

Pod względem przestrzennego rozmieszczenia wpisywanych obiektów należy podkreślić bardzo wysoki stopień koncentracji na terenie centrum Łodzi. 109 obiektów (blisko 50% znajduje się na ulicy Piotrkowskiej bądź w odległości do 1 przeczny od niej; aż 207 (ponad 92%) obiektów znajduje się w granicach miasta funkcjonujących do 1906 r. Jest to efekt rozwoju urbanistycznego Łodzi w XIX i na początku XX w., kiedy to w okresie od 1840 do 1906 granice miasta nie uległy poszerzeniu mimo wielokrotnego przyrostu liczby mieszkańców.

O ile w latach 60. i 70. XX w. Łódź była w awangardzie krajowej jeśli chodzi o charakter wpisów (docenienie architektury drugiej połowy XIX i początku XX w., zwłaszcza obiektów przemysłowych), o tyle obecnie widoczny jest pewien zastój. Wpisy dokonywane w ostatnich latach dotyczą nadal typów obiektów już wcześniej obecnych. Do rejestru nie są wpisywane ciekawe przykłady mieszkalnej architektury międzywojennej (wille i kamienice) – w rejestrze znalazło się zaledwie kilka obiektów użyteczności publicznej z tego okresu. Poza gmachem Teatru Wielkiego w rejestrze nie ma żadnego obiektu wybudowanego po II wojnie światowej. Tymczasem w innych polskich miastach najciekawsze obiekty z lat 40. i 50. XX wieku już trafiają do rejestrów, czego przykładem może być chociażby warszawski Pałac Kultury i Nauki.

W celu lepszego zilustrowania stanu łódzkiego Rejestru zabytków przedstawione zostało porównanie z największymi polskimi miastami – Warszawą, Krakowem, Wrocławiem i Poznaniem (tab.1). Dodatkowo do porównania dołączone zostały Katowice, jako miasto o historii podobnej do historii Łodzi – miasto charakteryzujące się gwałtownym rozwojem w XIX i XX w., opartym na przemyśle. Ponieważ ilość wpisów w poszczególnych miastach jest bardzo zróżnicowana (od 156 w Katowicach do 1166 w Warszawie) porównanie wyrażone zostało w procentach. Największe różnice pomiędzy Łodzią a innymi miastami występują w takich typach obiektów jak domy mieszkalne, rezydencje oraz fabryki.

Kraków, Warszawa i Poznań posiadały Rejestry zabytków już w okresie międzywojennym (w Warszawie niezachowany). Najstarsze wpisy pochodziły z roku 1930 (Kraków). We Wrocławiu Rejestr stworzony został bezpośrednio po II wojnie światowej (ze względu na zmianę granic państwowych). Natomiast w Katowicach Rejestr zaczął być tworzony dopiero w latach 80. XX w.

We wszystkich 6 miastach najliczniej reprezentowane są domy mieszkalne, przy czym w Łodzi ta dominacja jest najmniejsza (29,9% wszystkich wpisów). W pozostałych miastach jest to co najmniej 40% (od 43,5 we Wrocławiu do 65,7 w Krakowie). Stosunkowo podobna

we wszystkich miastach jest ilość obiektów użyteczności publicznej (od 20% w Warszawie do 40,7% we Wrocławiu). Bardzo duże różnice występują w ilości wpisanych rezydencji.

miasto	fabryki	rezydencje	budynki mieszkalne	obiekty użyteczności publicznej	założenia urbanistyczne	parki i cmentarze	łącznie
Warszawa	1,1	13,1	57,4	20,0	6,4	2,0	100,0
Kraków	0,6	9,6	65,7	22,2	0,9	0,9	100,0
Poznań	2,5	7,6	46,5	38,2	2,1	3,0	100,0
Wrocław	1,1	9,8	43,5	40,7	2,9	2,0	100,0
Katowice	2,6	7,7	57,7	28,2	1,3	2,6	100,0
Łódź	7,6	26,3	29,9	27,7	2,7	5,8	100,0

Zródło: opracowanie własne na podstawie www.kobidz.pl (z dnia 30.09.2007.)

Łódź zdecydowanie się tutaj wyróżnia – ponad 25% wszystkich wpisów to wille i pałace. W pozostałych miastach jest to przeważnie kilka procent (maksymalnie 13 w Warszawie). Kolejna widoczna różnica to udział obiektów przemysłowych w Rejestrze. W Łodzi jest on najwyższy (7,6%) – w innych miastach zawiera się on w przedziale od 0,6% w Krakowie do 2,6% w Katowicach.

Rys. 1. Obiekty figurujące w ewidencji zabytków – fragment centrum Łodzi.

Zródło: Opracowanie własne

Strefy ochrony konserwatorskiej: Pierwszą pracą podejmującą tematykę stref ochrony konserwatorskiej w Łodzi było opracowanie Balda, Jaworowskiego i Popławskiej (1971). Celem jego była „ocena wartości zabytkowych istniejących elementów historycznego układu przestrzennego Łodzi oraz ustalenie wstępnych wytycznych konserwatorskich”. W latach późniejszych strefy były uwzględniane w takich dokumentach jak Plan Zagospodarowania Przestrzennego oraz Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego. Według zapisu w Planie Zagospodarowania Przestrzennego z 1993 r. celem wytyczania stref ochrony konserwatorskiej jest „zabezpieczenie trwania charakterystycznych dla Łodzi struktur urbanistycznych w warunkach ciągłych przemian substancji architektonicznych i niezbędnych korekt układu miejskiego”. Obecnie obowiązują Strefy wyznaczone przez Studium z 2002 r., a także Strefy wyznaczone Uchwałą Rady Miasta Łodzi Nr LI/922/05. Te ostatnie to strefa ścisłej ochrony konserwatorskiej zespołu krajobrazowego (obejmująca fragment Lasu Łagiewnickiego z klasztorem, kościołem, dzwonnica, pałacem przy ul. Okólnej, kapliczkami przy ul. Wycieczkowej oraz willą przy ul. Studenckiej), strefa ochrony konserwatorskiej sylwet zespołów zabytkowych (obejmująca przedpole klasztoru przy ul. Okólnej) oraz strefa ochrony konserwatorskiej zabudowy osiedlowej (obejmująca otoczenie zespołu zabudowy mieszkaniowej zlokalizowanej w rejonie ulic: Ołowianej, Kwarcowej i Strzeleckiego). Wśród stref wyróżnionych przez Studium znajduje się kilka różnych typów: -pełnej ochrony historycznej struktury przestrzennej (strefy centralnej; „fabryk – monumentów”; osiedli społecznych), -ochrony zachowanych elementów zabytkowych (historycznego układu przestrzennego w zakresie rozplanowania, skali i ukształtowania zabudowy dzielnic centralnych, zabudowy osiedlowej i przemysłowej oraz układów wiejskich), -ochrony krajobrazu (dolin rzecznych, cmentarzy, parków oraz sylwet i zespołów zabytkowych) -ochrony stanowisk archeologicznych (w dolinach rzecznych).

Strefy obejmują większość obszaru Łodzi, zarówno jej część centralną jak i peryferia. Strefy centralne obejmują przede wszystkim zabytkową zabudowę wielkomejską, natomiast strefy otaczające mają na celu ochronę walorów przyrodniczych (przede wszystkim Las Łagiewnicki), krajobrazowych (doliny rzeczne) oraz kulturowych (stanowiska archeologiczne oraz układy wiejskie).

Mapa 5. i 6. Ewidencja zabytków na terenie Łodzi. Stan w roku 2007.

Ewidencja zabytków w Łodzi obejmuje 1627 wpisów. Po inwentaryzacji terenowej w opracowaniu uwzględniono 1588 wpisów – niektóre obiekty potraktowane zostały jako zespoły, stwierdzono również brak niektórych obiektów. Oprócz typów wyróżnionych w Rejestrze dodany został kolejny: stanowiska archeologiczne. Zdecydowanie najliczniejszym typem są domy mieszkalne – aż 1092 obiektów (68,8%).

Podobna jest ilość trzech kolejnych typów: obiektów użyteczności publicznej (174 obiektów – 11% ogółu), rezydencji (154 – 9,7%) oraz obiektów przemysłowych (129 – 8,1%). Na dalszych miejscach znajdują się wpisy obszarowe: zespoły urbanistyczne (23 – 1,5%), parki i cmentarze (14; 1%) oraz stanowiska archeologiczne (2 – 0,1%). Rozkład obiektów w łódzkiej Ewidencji jest podobny jak w rejestrach zabytków innych dużych miast Polski – dominują domy mieszkalne, innych obiektów jest zdecydowanie mniej. Różni się on jednak od rozkładu w łódzkim rejestrze. Większa ogólna ilość wpisów powoduje tak olbrzymią dominację jednego typu obiektów – domów mieszkalnych, których jest w przestrzeni miasta najwięcej.

Warto zwrócić uwagę na ilości bezwzględne innych typów obiektów: w łódzkiej Ewidencji znajduje się ponad 150 willi i pałaców, a także blisko 130 obiektów przemysłowych z II połowy XIX i początku XX w. Dane te obejmują praktycznie wszystkie obiekty tych typów pochodzące sprzed I wojny światowej, a ich ilość świadczy o wyjątkowości miasta.

Widoczna jest bardzo duża przestrzenna koncentracja wpisów do Ewidencji – najwięcej obiektów jest w centrum miasta. W porównaniu z Rejestrem koncentracja jest mniejsza – około 30% wpisów pochodzi z terenu ulicy Piotrkowskiej i ulic w odległości do 1 przeczny od niej, około 83% wpisów pochodzi z terenu miasta XIX-wiecznego (w granicach do 1906 r.).

Materiały źródłowe:

Bald W., Jaworowski H., Popławska I., 1971, *Wartości kulturowe miasta Łodzi*, Studium historyczno-urbanistyczne w zbiorach PSOZ w Łodzi.

Ewidencja zabytków Łodzi (opr. z 2004, z późniejszymi aktualizacjami) z Oddziału Ochrony Zabytków przy Urzędzie Miasta Łodzi (pozyskane 15.06.2007)

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Łodzi z 1993 r.

Rejestr zabytków Łodzi Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi (pozyskane 17.08.2007)

Rejestry zabytków Warszawy, Krakowa, Poznania, Wrocławia, Katowic ze strony www.kobidz.pl (pozyskane 30.09.2007)

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi uchwalone uchwałą Nr LXXVII/1793/02 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 3 kwietnia 2002 r.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z dnia 17.09.2003)

LVI